

не назвеш нелогічною, неясною. Природно, вона впливала на настрої трудящих України, допомагала тій їх частині, які ще довіряли Центральній раді, позбутися ілюзій.

В свою чергу, добре прогнозуючи рішення з'їзду Рад, українські партії і організації вирішили переломити ситуацію на свою користь. По-перше, вони зманеврували і від непопулярної позиції заперечення з'їзду перейшли на прямо протилежну— оголосили про свою участь у ньому. Проте Центральна рада добре розуміла, що безперешкодний розвиток процесу підготовки з'їзду Рад був для неї рівнозначний самогубству, оскільки катастрофічно звужував соціальну базу, на яку вона до цього спиралася. Тому, по-друге, центр ваги своєї діяльності Рада перенесла у площину збройної боротьби проти більшовиків, революційних сил, що орієнтувалися на владу Рад. Рада продовжувала нагромаджувати військові сили. Ще до Жовтня було «українізовано» дві дивізії на Північному, шість дивізій на Південно-Західному і п'ять на Румунському фронтах³². У ряді міст було «українізовано» запасні піхотні полки, їх наділили поліцейськими, караульними функціями. У Києві на кінець жовтня Рада мала у своєму розпорядженні 20 тис. солдатів, а в подальшому гарнізон постійно збільшувався. Безпосередньо біля Києва знаходився 1-й український корпус генерала П. П. Скоропадського — потомка українського гетьмана і в недавньому відвертого російського чорносотенця. Із зміною кон'юнктури він швидко перекинувся у табір Центральної ради. Поряд з Києвом дислокувались чехословацький корпус і польські націоналістичні формування, що також підтримували Раду.

(Далі буде)

Одержано 02.04.91

Предпринимается попытка отойти от бытовавших в историографии представлений о начальном этапе гражданской войны на Украине, доказать, что ее инициатором была Центральная рада, поддерживающие ее партии и организации, а широкомасштабные действия, характерные для гражданской войны, стали реальностью с конца ноября 1917 г.

³² История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 3.— Кн. 1.— М., 1967.— С. 400.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про долю академіка М. І. Яворського, безпідставно засудженого за справою так званого «Українського національного центру». Автор торкається ситуації, пов'язаної з голодом 1932—1933 рр., яку Сталін використав для згортання політики «українізації».

«По всіх лініях,— писав у 1931 р. журнал «Більшовик України»,— яворщина виступає перед нами як спроба затінити класові суперечності в середині української нації й тим самим є безпосередній чинник

* Продовження. Початок у № 12 за 1990 р., №№ 2, 4, 5, 6 за 1991 р.

опору соціалістичної реконструкції господарства СРСР. Саме з цього боку нам і треба її характеризувати»¹. Безпосередніх приводів для розгортання найбільш жорсткого туру критики М. І. Яворського було два. Першим став його конфлікт з московськими істориками М. М. Покровським та П. О. Горіним під час Всесоюзної конференції істориків-марксистів, що працювала у Москві наприкінці 1928 р.— на початку 1929 р.²

У лютому 1929 р. у «Правде» з'явилася рецензія П. О. Горіна на книгу М. І. Яворського «Історія України у стислому нарисі». На думку рецензента, у книзі викривлявся «справжній історичний розвиток України у ХХ столітті». Ця рецензія дала імпульс посиленню критики поглядів М. І. Яворського на Україні. У травні 1929 р. на історичному відділі Українського інституту марксизму відбулася дискусія, на якій погляди М. І. Яворського кваліфікувалися не тільки як дрібно-буржуазно-націоналістичні, але і як прокуркульські, що йдуть у руслі «правих ухильників», тобто групи М. І. Бухаріна. Такого роду звинувачення у той період адресувалися багатьом ученим. У вересні 1929 р. М. І. Яворський виступив з «покаянними» публікаціями у газеті «Комуніст». Цей виступ був до певної міри наслідком статті М. О. Скрипника «Помилки та виправлення академіка М. Яворського», котра була написана у серпні 1929 р., а опублікована пізніше, у 1930 р. «...Декларативна заява М. Яворського,— говорилося, зокрема у статті,— про те, що він такої-от до такої-от помилки відмовляється і відповідно до того перероблює свою роботу»³, на жаль, досі не здійснена... Отже, я маю право визнати, що заява М. Яворського про те, що він переробить свою книгу..., ще залишилася не здійсненою; це дає мені право публікувати ту замітку, що я раніше передав самому М. Яворському»⁴.

Другим приводом для критики М. І. Яворського стала заява колишньої його дружини, що була адресована у народний суд одного з районів Харкова і містила вимогу аліментів на утримання двох його доньок. Разом з тим на підставі заяви з'ясувалось, що М. І. Яворський приховав окремі факти своєї біографії до 1920 р., тобто до свого вступу у КП(б)У. Ось що, зокрема, говорилося у заяві: «Д(окто)ра Матвія Яворського пізнала я ще до світової війни в 1912 р., а повінчалися ми по уступленні російської армії 4/III 1916 року в домі моїх родичів в Залукві. Після вінчання поїхала я до мужа на довший побут до Холму в червні 1916 р., де він був тоді приділений як розвідчий старшина... до німецької групи ген. Лінзінгена. В часи цієї служби за розвідчі услуги відзначено його медалем німецького Залізного Хреста. В тім часі Др. Матвій Яворський відзначався глибокою побожністю, ходив дуже часто до церкви..., перебував все в товаристві німецьких старшин... Як типовий кар'єрист, якому ішло тільки про особисту кар'єру (як я, на жаль, вже так пізно переконалася) почав негайно старання за добуттям старинних метрик своїх предків... З весною 1918 р. іде Др. Матвій Яворський як поручник (оберлейтенант) з німецькою армією групою генерала Лінзінгена на Україну й там його іменують як австрійського аташе при дворі гетьмана Скоропадського. Тут виступає все як завзятий гетьманець; заприятнюється з визначними особами з оточення гетьмана як Кочубеєм, Полтавцем-Острияцею... У мене заховалися численні фотографії й листи того часу, де він фотографується з гетьманом Скоропадським і іншими достойниками гетьманського двору...

¹ Редін М. За більшовицький поворот у викладанні історії // Більшовик України.— 1931.— № 11.— С. 91.

² Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 79—80.

³ Йдеться про книгу М. І. Яворського «Історія України у стислому нарисі».

⁴ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // Більшовик України.— 1930.— № 2.— С. 12—13.

З вибухом українсько-польської війни в Галичині переходить до Української армії й тут служить як сотник в полевій жандармерії. В 1919 р. переходить з нашою армією на Збруч і вже більше не вертає.

Довгий час не мала я ніяких вістей про нього, аж одного разу прийшла до мене вістка, що він став комуністом. Я не могла в це ніяк повірити, бо ж знала вже добре його ідеологію...

Маючи все це на увазі, я не могла повірити, щоб Др. Матвій Яворський з розвідного старшини і гетьманця — за ніч став комуністом...»⁵

26 січня 1930 р. за дорученням С. В. Косіора копію цієї заяви було направлено членам і кандидатам у члени Політбюро ЦК КП(б)У. 4 лютого 1930 р. М. І. Яворський написав заяву на ім'я С. В. Косіора. Він кваліфікував оцінки колишньої дружини як «злісні наклепи»⁶. Описуючи свій життєвий шлях, він зауважував: «Такий, мій шлях. Його треба довести ще фактами, і я збираюся це вчинити, щоб і на майбутнє зберегти себе від зайвих розговорів, надрукувавши все це навіть окремою брошурою»⁷.

Характерно, що Яворський не замовчував своїх помилок, свій «націоналістичний екстаз», як він писав, що охопив його після виникнення Центральної ради. Однак він категорично заперечував, що служив офіцером розвідки, а був лише перекладачем при австрійському зв'язковому офіцері, котрий працював у штабі армії генерала Лінзінгена.

Разом з цією армією у 1918 р. він з'явився у Києві, де серед інших січових стрільців був включений до штабу уповноваженого австрійського командування⁸.

У лютому 1930 р., після партійних зборів, на яких його було виключено з партії, М. І. Яворський написав заяву до ЦК КП(б)У, у якій, зокрема, зауважив: «Я не маю ніяких сил, щоб сьогодні сказати моє кінцеве слово на виступи вчора товаришів. Я почуваю себе справді як той, що на йому як марксистові й партійцеві покладено хрест, як казав вчора т. М. О. Скрипник, хоч здавалося мені, що я нарешті став на правильний шлях після всього того, що пройшов в житті, до 1920 р., коли пориваючи з минулим, прийшов я до партії й радвллади... Але, як виходить, і ця нова доба в моєму житті через **замовчування перед партією** мого минулого... не вийшла гаразд, хоч, як здавалося, чимало зусиль покладав я на **виправлення** мого минулого...

Ось через що я, приймаючи той жорстокий осуд, що вчора проголосили його товариші, готов прийняти й найбільшу кару, вважаю зараз в інтересі партії повернути мій квиток. Але я ще раз категорично заявляю, що ніколи, не дивлячись на це, **не перестану почувати себе більшовиком** і все віддам на користь партії.

Водночас рішуче відкидаю докори, що я з мотивів **кар'єризму** прийшов до партії, використовуючи її для власних інтересів...

...Моя праця проходила на очах досить **широкого** громадянства весь час навіть на часи 1918—1919 рр., треба мені тільки зібрати всі ці матеріали, про які я до сьогодні не дбав, та скласти критичну біографію. А що я сьогодні ще такої можливості не маю, це ще не дає основ на підставі окремих неперевіраних заяв чи самохвальних слів в моїх листах 1918 р. чи хоч би й помилок в історії,— не дає, ще раз кажу, причини дискредитувати мене в такій мірі, щоб звести до **одного болота** всю мою на сьогоднішній день працю»⁹. У заяві М. І. Яворський висловлював надію, що «все-таки прийде день, коли перед партією встановиться й позитивна сторона моєї праці до й після револю-

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 2—3.

⁶ Там же.— арк. 4.

⁷ Там же.— арк. 5 (зв.).

⁸ Там же.— арк. 5.

⁹ Там же.— арк. 6—7.

ції, в якій я боровся за визволення себе від буржуазної ідеології»¹⁰.

Ще у 1929 р. М. І. Яворського усунули від керівництва історичним відділом Українського інституту марксизму. 13 лютого 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Вважати за необхідне, аби Яворський негайно відмовився від звання члена Президії ВУАН»¹¹. Виконуючи це рішення, 15 лютого 1930 р. М. І. Яворський написав заяву з проханням увільнити його від обов'язків члена Президії ВУАН та секретаря її першого відділу¹².

Цими подіями не завадили скористатися московські критики М. І. Яворського, котрі на сторінках центральної преси почали інкримінувати йому свідоме ідеологічне шкідництво. Саме ця думка проводилася і в резолюції, що її прийняла Колегія Інституту історії Комуністичної академії. Цю резолюцію, підписану М. М. Покровським та П. О. Горіним, надрукувала газета «Известия»¹³.

На ці обвинувачення змушене було відреагувати Політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 березня 1930 р. прийняло рішення підготувати листа до редакції газети «Правда». С. В. Косіор підготував такого листа. «Неправильно,— відзначалося, зокрема, в листі,— оцінювати справу Яворського, як ідеологічне шкідництво... Минуле Яворського, розкрите перед чисткою, показує, що він, не будучи ніколи марксистом, просто, як умів, намагався пристосуватися. Документи, які випадково потрапили перед чисткою у наші руки, все це викрили. До викриття його минулого партія ставилася до нього як до людини, яка хоча й робить найсерйозніші помилки в основних питаннях історії, але яку можна ще виправити. М. Яворського виключено не за його помилки в історії, а за приховання свого огидного минулого. Зрозуміло, роз'яснення і боротьбу з рядом концепцій М. Яворського треба продовжити, оскільки деякі з помилок Яворського не його власного виробництва, а запозичені у інших істориків»¹⁴.

29 березня 1930 р. М. І. Яворський сповістив секретаря Київського окружного КП(б)У В. І. Чернявського про свій від'їзд «на довгу відпустку в Ленінград». І знову у своєму короткому листі він наполягав: «Як би мене не декретовано в пресі, я більшовиком бути не перестану ніколи, хоч і знаю, що зараз не заслуговую на те, щоб бути в лавах партії. Але я до смерті буду її послідовником»¹⁵. До смерті йому залишалося не так вже й багато часу. 10 березня 1931 р. М. І. Яворського заарештували у Ленінграді. Як і М. С. Грушевського, його допитав особисто Я. С. Агранов. Однак на відміну від свого наукового антагоніста М. І. Яворський дав потрібні слідству свідчення і не змінював їх. Засуджений на 6 років позбавлення волі, він відбував свій строк у Соловецькому таборі. 30 червня 1935 р. М. І. Яворський написав заяву у центральну атестаційну комісію ГУЛАГ НКВС. Цей невеликий за обсягом документ вартий того, щоб процитувати його:

«Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке (зарахування) знущенням над людиною, котру як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що це українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом,— кожного назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення в таборі, в умовах важкої примусової праці з напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і моральних мук,— а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне

¹⁰ Там же.— арк. 7.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34.

¹² Там же, оп. 20, спр. 3067, арк. 9.

¹³ Там же.— арк. 10—11.

¹⁴ Там же.— арк. 13—14.

¹⁵ Там же.— арк. 17.

і фізичне — за умови т. з. «перекуванням», тобто безмовної самопожертви цьому знищенню і підкупного славослів'я його політиці.

Я особисто «перековуватися» не збираюся, боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах т. з. «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «пиклування про людину», коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоч начебто і там жити стало «веселіше».

Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене почесніше буде вмерти вже разом з ними у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який працює перед сучасним Нероном та його преторіанцями, хамелеона, який захищається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля»¹⁶.

Ясна річ, про цю заяву М. І. Яворського не забули. Вона фігурувала як доказ «контрреволюційних поглядів» колишнього академіка, коли у жовтні 1937 р. його обвинуватили в тому, нібито вже в ув'язненні він намагався створити контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок». З листопада 1937 р. М. І. Яворського розстріляли. Понад півстоліття його ім'я у суспільно-політичній та історичній літературі згадувалося виключно із «викривальними» епітетами. Протягом цього ж часу над ним тяжіли необґрунтовані звинувачення у злочинах, до яких він не мав ніякого відношення. Однак сьогодні фахівці мають змогу всебічно і неупереджено аналізувати історичні погляди Яворського, говорити не лише про його недоліки (вони, звичайно, були), а й скласти належну ціну його науковим працям.

Трагічно склалася доля інших осіб, котрим приписали участь в «УНЦ». Звернемося лише до одного прикладу — долі М. Ф. Чечеля. У 1932 р. йому було визначено термін — 6 років позбавлення волі. 2 червня 1937 р., коли цей термін наближався до кінця, постановою особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР він одержав ще 5 років. 2 липня 1937 р. ця постанова була затверджена Президією ЦВК СРСР. Отже, М. Ф. Чечелю було твердо гарантовано меншою мірою ще п'ять років життя. 26 серпня 1937 р. начальник Суздальської в'язниці Заплетін у довідці на М. Ф. Чечеля зафіксував: «Є запеклим ворогом Радянської влади. У в'язниці поводить себе виключно витримано, маючи на меті домогтися найскорішого визволення». В результаті вже 9 вересня 1937 р. трійка УНКВС по Івановській області приймає рішення розстріляти М. Ф. Чечеля за його минулу «контрреволюційну діяльність».

Лише у 1989 р., насамперед завдяки зусиллям працівників КДБ УРСР, вдалося відродити правду про справу «УНЦ». Істотну допомогу у цьому надали матеріали перевірки, здійсненої наприкінці 50-х, у 60—70-ті рр. по «паралельних справах». Зокрема, було встановлено, що кримінальна справа про існування на території України «Української військової організації», котра нібито була складовою частиною «Українського національного центру», сфабрикована органами слідства. Військова колегія Верховного суду СРСР у своєму визначенні від 11 вересня 1958 р. стосовно звинувачених у даній справі зазначи-

¹⁶ Цит. за: Абдуллін О., Логвин Е. Останнє слово. Життя і смерть академіка Матвія Яворського // Робітнича газета. — 1989. — 14 липня.

ла: «...Всі вони засуджені необґрунтовано, за сфальсифікованими матеріалами, а свідчення, що їх вони давали на попередньому розслідуванні про свою приналежність до «УВО», є вигаданими; матеріалами перевірки встановлено, що справу про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації «УВО», керованої засудженими по даній справі особами, органами слідства було сфальсифіковано».

У 1988 р. по справі «УНЦ» було проведено додаткову перевірку у повному обсязі, за результатами якої Верховний суд УРСР кримінальну справу щодо 3-х репресованих припинив у зв'язку з відсутністю у їхніх діях складу злочину, а решту — 47 осіб — реабілітовано на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х років і початку 50-х років»¹⁷. Справу «УНЦ» слід розглядати як один із вирішальних кроків у сталінській протидії «українізації», як етап у винищенні тих інтелектуальних сил (в тому числі й у середовищі самих комуністів), котрі були носіями національного відродження України. Того самого відродження, яке згодом буде названо розстріляним.

Голод і початок згортання «українізації»

У січні 1934 р. у доповіді на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев підкреслив: «Справа «Українського національного центру» показала, що триває загострення класової боротьби в нашій країні і інтервенціоністські плани імперіалістів продовжують активізувати націоналістичні контрреволюційні організації». Разом з тим Постишев констатував, що справі «УНЦ» не було надано важливого значення, що вона пройшла як «ізольований епізод, без відбиття на житті і боротьбі КП(б)У. Між тим класова боротьба в країні продовжувала загострюватись. Націоналістичні елементи особливо міцно активізувалися в 1931 і 1932 роках, з кожним днем проникаючи на нові і нові ділянки соціалістичного будівництва»¹⁸.

І справді причин для пошуку «контрреволюційних» та «націоналістичних елементів» на початку 30-х рр. було вдосталь. Можна, зокрема, нагадати, що внаслідок форсованого проведення колективізації та всіякого роду перегинів тільки у 1930 р. поголів'я великої рогатої худоби в республіці скоротилося на 1 млн. 336 тис. голів, свиней — майже на 1 млн., овець і кіз — на 2,5 млн. У деяких місцях, наприклад у Шепетівському і Тульчинському округах, у деяких селах Проскурівського, Одеського та інших округів, селяни чинили відвертий опір заходам, що руйнували сільське господарство, призводили до назрівання його кризи, а згодом і до голоду 1932—1933 рр.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій, присвячених докладному аналізу причин та наслідків страшного голодомору на Україні початку 30-х рр.¹⁹. Надруковані і великі уривки з книги Конквеста «Жнива скорботи», яка довгий час «таврувалася» радянською історіо-

¹⁷ Див.: Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // Союз.— 1990.— № 2.

¹⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.— Харків, 1934.— С. 204.

¹⁹ Кульчицький С. Тридцять третій // Сільські вісті.— 1988.— 12 черв.; Кульчицький С. Трагічний рік // Вісті з України.— 1988.— № 40; Пахаренко В. Голод // Літ. Україна.— 1988.— № 45; Царь-город // Собеседник.— 1988.— № 49; Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду.— К., 1989.— 48 с.; Україна: голод 1932—1933 років // Всесвіт.— 1989.— № 11.— С. 153—161; Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— 605 с.; Кононенко О. Як страшний сон // Дзвін.— 1990.— № 2.— С. 93—96; Маняк В. Страшний суд // Вечірній Київ.— 1990.— 20 лют.; Хандрос Б. Смертні листи // Юність.— № 12.— С. 47—55; Эта жуткая правда // Сельская жизнь.— 1990.— 4 авг.; Кульчицький С. В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 3—10 та ін.

графією як «фальсифікаторська»²⁰. І хоча далеко не з усіма твердженнями англійського дослідника можна погодитись і не всі його висновки слід сприймати беззастережно²¹, сам по собі вихід друком уривків з його книги, як і численні публікації радянських дослідників,— це серйозна перемога гласності у сфері історичних знань, крок у пізнанні однієї із трагічних сторінок минулого.

З огляду на згадані публікації не будемо докладно зупинятися на сюжетах, пов'язаних із голодом початку 30-х рр. Звернемо лише увагу на необхідність дослідити наслідки голоду не лише у статистичному плані, підрахувати об'єктивно кількість жертв (хоча це робити дуже важливо), а й у суто політичному вимірі, аналізуючи позиції тодішніх партійних і радянських керівників республіки, всю сукупність факторів, що впливали на цю позицію.

У зв'язку з цим у прийнятій у січні 1990 р. постанові ЦК Компартії України «Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» зазначається: «В основі виникнення продовольчих труднощів, а потім і голоду 1932—1933 років на Україні, як і в деяких інших районах СРСР, лежить відступ тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування селянства... Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв... Документи відображають і намагання партійних, державних органів надати продовольчу допомогу голодуючим районам. Але вона виявилася запізнілою і недостатньою, щоб відвернути лихо». Постанова містить висновок про необхідність «засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) в проведенні хлібозаготівель»²².

Характерно, що незадоволення позицією тодішнього керівництва республіки (а його уособлювали, ясна річ, не тільки С. В. Косіор та В. Я. Чубар) було вельми виразно виловлено ще у 1932 та 1933 рр. І причина цього незадоволення полягала зовсім не в тому, що вже у першій половині 1932 р. стало зрозумілим: на Україну насувається голод. Роздратування Сталіна і його оточення викликало те, що республіканське керівництво, спираючись на реальні факти, сигналізувало у центр про небезпеку, а не виконувало мовчки план хлібозаготівель. Знали у Москві і про те, які політичні настрої породжує ситуація, що складалася в українських селах. Тільки з 1 січня до 22 квітня 1932 р. до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У надійшло 115 листів з України²³, у яких гранично відверто змальовувався дійсний стан справ. «Шановний т. Сталін,— говорилося в одному з колективних селянських листів,— чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо з 1 січня 1932 р. у своєму колгоспі ні фунта хліба... Постає питання. Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво (так у листі.— Ю. Ш.) народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці, пи-

²⁰ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і терор голодом // Дніпро.— 1990.— № 1.— С. 81—120; № 2.— С. 89—120.

²¹ Характерно, що сам Р. Конквест зауважує, що рішення надрукувати частину його книги в СРСР він розглядає «не як схвалення моїх поглядів (і ще меншою мірою, не як визнання безпомилковості того, що я написав, чи то інтерпретація всієї даної теми, або яка-небудь фактична деталь), але як свідчення того, що історики, котрі дотримуються різноманітних думок, можуть ефективно і чесно співробітничати у дослідженні даної проблеми. Це говорить про зрілість радянської історіографії, робота якої повинна оцінюватися за її власними заслугами, а не за сектантськими стандартами» (Конквест Р. Об'єктивність исторического исследования и мнение историка // Вопр. истории.— 1990.— № 1.— С. 138).

²² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 3—4.

²³ Там же.— С. 151.

таємо, за що ми бились на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти в корчах з голоду»²⁴. 23 червня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову про продовольчу допомогу Україні: «Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба на Україну не здійснювати»²⁵. Це рішення було сигналом про те, що сталінське керівництво переходить в атаку і має твердий намір зламати «опортуністичні» (а фактично реалістичні) настрої керівників України, особливо тих, хто працював безпосередньо на місцях.

6—9 липня 1932 р. відбулася III Всеукраїнська конференція КП(б)У. На обговорення її учасників було винесено одне питання — доповідь С. В. Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Участь у її роботі взяли Л. М. Каганович і В. М. Молотов. У доповіді виразно змальовувався тодішній стан сільського господарства республіки: посівні площі скоротилися на 4,5% (більш ніж на 2 млн. га), у ряді районів республіки втрапи становили до половини врожаю, у окремих колгоспах протягом двох років не здійснювалися розрахунки за трудодні. Керівництвом у ряді районів було використано такий прийом — той план по хлібозаготівлях, що його не виконав одноосібник, переклали на колгоспи, де, в свою чергу, припустилися великих втрат²⁶.

В обговоренні доповіді С. Косіора взяли участь секретарі 18 райкомів партії, секретарі обкомів — М. М. Майоров, В. І. Чернявський, М. Н. Демченко, Р. Я. Терехов, а також В. П. Затонський, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та інші делегати. Виступи деяких районних керівників містили спробу не тільки окреслити складність ситуації на селі, а й показати, що не можна перекладати основну відповідальність за цю ситуацію на низові ланки, в першу чергу на нещодавно створені райони. Не випадково, до речі, у надрукованому у 1932 р. стенографічному звіті III конференції були вилучені або ретельно відредаговані саме ті фрагменти з виступів районних керівників, котрі мали гостро критичну спрямованість. Ось що говорив, зокрема, представник Смілянського району Г. І. Фомін: «До питання про безпосередню допомогу районам з боку ряду відповідальних працівників, навіть окремих членів уряду, котрі приїждять для надання допомоги районам. Я не хочу говорити персонально, але вважаю, що окремі т(овариші), приїжджаючи до нас, не тільки не допомагали районам, не тільки не вивчали економічні умови районів для того, щоб конкретно допомогти, а створювали умови, що деморалізували райони... У нас був такий уповноважений, котрий сидів небагато, але наробив надзвичайно багато справ і викликав панічний стан окремих сільських керівників. Товарищ приїздив у село і замість ділової роботи, замість ділових вимог говорив: «Я тебе ось посаджу на 24 години, зніму брюки і посаджу на сніг, тоді ти план виконаєш» (шум).

Голоси: Хто це? Назви прізвище.

Тов. Фомін: Якщо потрібно буде, то назву.

Голос: Ти скажи, хто? (шум у залі).

Фомін: Я гадаю, що вимагати не варто, а якщо потрібно буде, то я напишу про це заяву у ЦКК або у президію конференції. (Шум).

Голос: А ти вважаєш непотрібною цю справу зараз, ти замазуєш.

Фомін: Я не замажую, я називаю факти, котрі були не тільки у нашому районі, а й у ряді інших районів.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.— С. 190.

²⁶ III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт.— Х., 1932.— С. 7—15.

Голос: Ти назви його прізвище.

Фомін: Його прізвище Поляков. (Шум)»²⁷.

А ось що було вилучено з виступу представника Драбівського району П. А. Шерстова: «Драбівський район перебуває у дуже важкому стані. Там було забрано увесь посівний матеріал, відбувалось масове побиття колгоспників та колгоспниць, у трьох кімнатах засідав штаб буксирних бригад, де вимагали хліб, підписку на позику, виплату всіляких податків. Внаслідок і завдяки цим спеціальним штабам, буксирним бригадам, створили(ся) несприятливі політичні настанови...»²⁸.

Можна тільки уявити, як нелегко було наважитися районним керівникам відверто сказати подібні речі у присутності членів Політбюро ЦК ВКП(б). Вони наважилися і, зрозуміло, були піддані критиці. «На жаль,— зауважив, наприклад, В. П. Затонський,— на цій конференції у деяких виступах представники кількох районів плакалися перед нами. А як вони провадили партійну лінію в себе, що вони зробили, щоб не було таких втрат під час збирання хліба, що вони зробили для кращого обробітку землі, кращого осіннього засіву, для організації праці,— про це вони нічого не казали»²⁹.

Напередодні конференції члени Політбюро ЦК КП(б)У побували у багатьох районах України і зібрали великий матеріал, який і було покладено у основу їх виступів на конференції. М. О. Скрипник, зокрема, говорив: «Я не згоден з тими товаришами, які з теперішніх сільськогосподарських кампаній головну свою увагу віддають питанню хлібозаготівель. Не треба себе гіпнотизувати тим, скільки треба взяти хліба з нашого врожаю. Треба зібрати повнотою все те, що ми засіяли. Коли ми зуміємо перебороти труднощі збиральної кампанії, коли питання боротьби з втратами зрозуміємо, як питання політичне і господарське, у нас вистачить хліба цілком і повнотою і для виконання плану хлібозаготівель...»³⁰.

Характерно, що і у виступі М. О. Скрипника були положення, що не увійшли до друкованого стенографічного звіту III конференції. Прочитуємо одне з них: «Багато товаришів підмінюють одне політичне питання другим. Замість питання про те, що є причиною наших проривів, вони зараз ставлять інше питання — хто є причиною наших проривів. Сама постановка цього питання невірна. Ми мусимо вяснити, що є причиною наших проривів... Ми, люди, живемо і боремось, і, значить, помилки, які є, мають причини. Ми — ЦК КП(б)У, ні в якому разі не знімаємо з себе відповідальності за цілу працю цілої нашої парторганізації. Ні в якому разі не знімаємо, тому що причиною є неповне розуміння, неповне усвідомлення глибини політичних процесів, які відбулись»³¹.

Спробував привернути увагу до нелегких проблем села і Г. І. Петровський: «...Треба одверто сказати, що деякі райони перебувають у скрутному харчовому стані. Ви знаєте, товариші, що у нас багато хліба лишилося на полях. І причина тут та, що наша організація праці в колгоспах, масова політична робота була не на потрібній висоті... Я проїздив кілька сіл; питаеш секретаря — чи давно ви тут? Говорить, місяців 2—3, а голова — місяців — 3—4. Звісно, це неправильно. Коли на селі буде така плинність керівного активу, то ми не доб'ємося стійкості і в самих колгоспах»³².

Однак і обережні спроби декого з керівників республіки і особливо представників районів вказати на складність ситуації у сільському

²⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 379, арк. 21—22.

²⁸ Там же.— арк. 24.

²⁹ III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт.— С. 90.

³⁰ Там же.— С. 104.

³¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 379, арк. 186.

³² III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт.— С. 110—111.

господарстві України не викликали довіри у двох сталінських посланців, котрі брали участь у роботі конференції — В. М. Молотова і Л. М. Кагановича. Останній, звертаючись до делегатів конференції, говорив: «Ви повинні підготувати й розгорнути роботу, щоб цілком виконати план хлібозаготівель, рішуче переборюючи всі і всілякі демобілізаційні, а часто капітулянтські, правоопортуністичні настрої щодо хлібозаготівель... Ви повинні на селі, в районі переламати настрої деяких активістів, що сьогодні у вас демобілізовані»³³. У виступах В. М. Молотова і Л. М. Кагановича було значно звужено спектр факторів, що спричиняли труднощі у сільському господарстві республіки. Ці виступи мали насамперед мобілізуючий характер і повинні були сприяти виконанню республікою планів хлібозаготівель та збирання врожаю.

У заключному слові С. В. Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши, що «не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань...»³⁴ С. В. Косіор підкреслив, що «з такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одностайного схвалення цих виступів, ми повинні по-більшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидке подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України»³⁵.

Делегати конференції одноголосно прийняли резолюцію, яку 9 липня 1932 р. затвердив Пленум ЦК КП(б)У. Резолюція складалася із чотирьох розділів. У ній підбивалися підсумки здійснення колективізації, а також підсумки весняної посівної кампанії 1932 р. Головну ваду хлібозаготівель у резолюції було охарактеризовано так: «...План хлібозаготівель **розверстано на райони і колгоспи і провадили його не організованим порядком, а за «принципом» зрівнялівки, провадили механічно, незважаючи на стан кожного окремого району, кожного окремого колгоспу.** Внаслідок цього механічно-зрівнялівського ставлення до справи трапилася кричуща невідповідність, через що на Україні ряд районів, які аж ніяк не були неврожайними, опинились у дуже скрутному харчовому стані, господарство частини колгоспів цих районів було підірване»³⁶. У резолюції засуджувались безгосподарність, факти адміністрування у здійсненні колективізації, недоліки у організаторській та масово-політичній роботі парторганізацій. Резолюція вимагала рішуче і в найкоротші строки виправити помилки.

Резолюцією «до безумовного виконання» приймався встановлений для України план хлібозаготівель в 356 млн. пудів по селянському сектору. «Під час розподілу плану по колгоспах,— говорилося в резолюції,— треба рішуче провести принцип — що краще господарює колгосп, що більшого врожаю він домогся, що краще зібрав свій урожай, то більший фонд повинен лишатися в розпорядженні колгоспу. Для цього треба якнайрішучіше засудити встановлення будь-яких загальних норм споживання, практику складання «балансів» як таку, що неминуче спричиняє повернення до торішньої зрівнялівки. До кожного колгоспу треба застосувати індивідуальний підхід, зважаючи на його особливості і становище»³⁷.

³³ Там же.— С. 156. Дуже влучну характеристику місії В. М. Молотова та Л. М. Кагановича дав один з британських дипломатів, котрий у своєму повідомленні від 18 липня 1932 р. зазначав: «Хоч Молотов і Каганович люб'язно присолюдили пілолоу невдоволення центрального уряду, вихваляючи помітні досягнення українських більшовиків у галузі промисловості..., з їхніх виступів було зрозуміло, що вони прибули... головним чином для того, щоб дати українській партійній організації сувору прочуханку». (Україна: голод 1932—1933 років // Всесвіт.— 1989.— № 11.— С. 154).

³⁴ Там же.— С. 145.

³⁵ Там же.— С. 147.

³⁶ Там же.— С. 150.

³⁷ Там же.— С. 156—157.

У резолюції, як і у доповіді С. В. Косіора, виступах делегатів було підбито підсумки колгоспного будівництва, виявлено кричущі помилки у здійсненні політики колективізації, накреслено завдання, що їх мали розв'язувати партійні організації найближчим часом. Критиці було піддано і ключовий недолік у здійсненні хлібозаготівель — продрозкладку. Однак рішення конференції не привели до позитивних зрушень у сільському господарстві республіки. Не випадково план хлібозаготівель по селянському сектору, що його взяла до виконання III конференція, згодом тричі скорочувався відповідно до реального становища, а до 1 листопада 1932 р. від селянського сектора України надійшло лише 136 млн. пудів хліба³⁸. Негативно позначилась на становищі сільського господарства і шкідлива практика виключення із партії та віддання до суду як зрадників і організаторів саботажу секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та інших працівників багатьох районів. Так, у 1931 р. і в першій половині 1932 р. було замінено 80% секретарів райкомів партії. Саме таку практику заохочували В. М. Молотов і Л. М. Каганович.

Наприкінці жовтня 1932 р. у республіці розпочала свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з В. М. Молотовим. Вона дала новий імпульс здійсненню репресій проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали із партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель.

3 листопада 1932 р. по січень 1933 р. комісія В. М. Молотова вилучила 89,5 млн. пудів. У лютому — квітні 1933 р. в республіку повернулося у вигляді насінневої, фуражної і продовольчої позичок 34,3 млн. пудів, тобто фактично було вилучено 55,2 млн. пудів³⁹. На думку С. В. Кульчицького, «якщо розкласти цей хліб на 25 млн. сільських жителів, що проживали в республіці на початок 1933 р., то на кожного припадає трохи більше двох пудів. Співставимо ту цифру з піврічним, до нового урожаю, продовольчим фондом сільського населення за діючими тоді нормами: по вісім пудів на кожного, тобто 200 млн. пудів. З цього випливає, що припинення заготівель у жовтні 1932 р. не відвернуло б голоду. Зрозуміло й те, що хлібозаготівлі за умов, коли на селі гостро не вистачало хліба до нового врожаю, були найстрахітливішим злочинном Сталіна та його найближчих співробітників у партійно-державному керівництві»⁴⁰.

У голодну зиму 1932 р. на Україну прибули П. П. Постишев і Л. М. Каганович. У грудні останній брав участь у двох засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, на яких було прийнято надзвичайно суворі рішення про заходи щодо «посилення хлібозаготівель». На засіданні 20—21 грудня зняли з роботи 10 уповноважених по хлібозаготівлях. «ЦК,— зазначалося у рішенні,— констатує, що частина уповноважених, що надіслані ЦК КП(б)У і обкомами до районів для хлібозаготівель, замість дійсної боротьби за хліб, відсижуються, не вживають рішучих заходів щодо виконання хлібозаготівельних планів, покривають бездіяльність, а в окремих випадках і пряме зраджування районних робітників. ЦК попереджає всіх уповноважених по хлібозаготівлях, що до тих уповноважених, які не забезпечать рішучого зламу в хлібозаготівлях і в боротьбі з куркульським саботажем, вживатимуться найсуворіші заходи, аж до виключення з партії і віддання до суду»⁴¹. Було вирішено також «за злочинний зрив завдання партії і уряду з хлібоздавання» виключити з партії, заарештувати і віддати до

³⁸ Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду.— С. 33.

³⁹ Там же.— С. 34.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 274, арк. 6, 7.

суду 5 директорів зернорадгоспів⁴². По Одеській, Дніпропетровській і Чернігівській областях рішення не приймали, зважаючи на виїзд до Одеської області Л. М. Кагановича, до Дніпропетровської — С. В. Косіора і П. П. Постишева, а до Чернігівської — В. Я. Чубаря. Після цього засідання у Донецьку, Київську та Вінницьку області пішли телеграми за підписами С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, Л. М. Кагановича з вимогами «ліквідувати саботаж» і виконати план хлібозаготівель.

«Підсумком» участі Л. М. Кагановича у засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. також стали більш жорсткі рішення про застосування репресій до одноосібників, які не здають хліб. Було, зокрема, вирішено застосувати такі репресії щодо 1000 господарств у Харківській та 500 господарств у Дніпропетровській області⁴³. Крім того, керівникам КП(б)У було повідомлено, що ЦК ВКП(б) скасував постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про невивіз насінневих фондів «як рішення, що послаблює наші позиції в боротьбі за хліб»⁴⁴. В обкоми і райкоми партії за підписом С. В. Косіора пішов лист з вимогою вилучати у п'ятиденний строк наявні фонди у колгоспів, що не виконали плану хлібозаготівель⁴⁵. Однак ніякі заходи не допомогли: на кінець 1932 р. план хлібозаготівель був виконаний лише на 72%. Коли у багатьох селян вичерпалися останні приховані запаси, значно підвищилась смертність населення, особливо серед старих та дітей, були зафіксовані випадки канібалізму, типовим явищем стала голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, що були зв'язані з вживанням у їжу нехарчових продуктів.

Незважаючи на ці трагічні реалії, Сталін і його оточення наклали на тему голоду політичне «табу», оперували евфемізмами на зразок «прориву у сільському господарстві» чи «продовольчих труднощів». Відповідаючи на численні запити з-за кордону, нарком закордонних справ СРСР М. М. Литвинов зробив спеціальну заяву про те, що ніякого голоду в СРСР немає, що все це вигадки і домисли. Однак на Заході не тільки знали про голод, а й намагалися проаналізувати (з своїх, зрозуміло, позицій) його причини. У грудні 1933 р. з німецького генерального консульства у Харкові до Берліна було надіслано повідомлення, у якому, зокрема, зазначалося: «За кордоном часто не розуміють, як на Україні з її родючою землею і при відсутності явного неврожаю став можливим голод таких масштабів. Відповідальність лежить на системі, котра хотіла здійснити колективізацію недостатніми засобами, передчасно й поспішно, привела сільське господарство у величезне безладдя, не врахувала, що кардинальне значення мало питання про те, чи піде за нею 22-мільйонне селянське населення України і чи виявить воно замість вкорінених індивідуалістичних поглядів розуміння й трудовий ентузіазм стосовно нових комуністичних форм господарювання»⁴⁶.

Коли голод вразив значну територію країни, на якій проживали мільйони людей, вже неможливо було зробити «таємницю» з цієї трагедії. Не в змозі були і військові застави на дорогах та залізничних станціях перекрити шлях всім, хто прагнув втекти від голодної смерті у рідних місцях. Люди проривалися через кордони і розповідали, що коїться на селі. Треба було давати усьому цьому якийсь пояснення. І воно було винайдене за перевіреним рецептом: у березні 1933 р. ОДПУ СРСР оголосило про викриття «контрреволюційної шкідницької організації в деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу,

⁴² Там же.

⁴³ Там же.— арк. 238.

⁴⁴ Голод 1932—1933 років на Україні; очима істориків, мовою документів.— С. 301.

⁴⁵ Там же.— С. 300—301.

⁴⁶ Х а н д р о с Б. Смертныя листы // Юность.— 1990.— № 12.— С. 55.

Білорусії». Характерно, що у офіційному повідомленні про це чи не вперше відкрито вжито поняття «голод». Як сповіщала «Правда», заарештовані мали на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні»⁴⁷.

(Далі буде)

Одержано 11.04.91

В данном разделе статьи идет речь о судьбе академика М. И. Яворского, необоснованно осужденного по делу так называемого «Украинского национального центра». Автор касается ситуации, связанной с голодом 1932—1933 гг., которую Сталин использовал для сворачивания политики «украинизации».

⁴⁷ Сообщение ОГПУ // Правда.— 1933.— 5 марта.

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

**М. С. Грушевський: між історією і політикою
(1924—1934 рр.) ***

Висвітлюються перипетії гострого протистояння навколо підготовки і відзначення 60-річного ювілею Грушевського восени 1926 р.

Ювілей

Вересень 1926 р. знаменував завершення шостого десятиліття Грушевського. Позаду залишився нелегкий, але плідний життєвий шлях вченого: написання десятків томів праць, створення історичної школи, когорта учнів, широке визнання наукової громадськості як у рідній країні, так і за її межами. З його іменем був пов'язаний розвиток низки наукових інституцій — кафедри української історії Львівського університету, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові і Києві, Українського соціологічного інституту у Відні, кафедри історії України, Історичної секції ВУАН, кількох популярних періодичних видань історичного профілю. Загалом заслуги академіка Грушевського на ниві української історіографії давали всі підстави для його широкого вшанування з нагоди ювілею.

Мабуть, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергієвич, даючи згоду на розгортання підготовчої роботи до знаменної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і закордонної делегації УПСР. Проте загальний баланс переважання наукової роботи над політичною діяльністю, за його переконаннями, безумовно, був вагомим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки, хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надії бодай на толерантне ставлення до нього. Очевидно, ювілейні урочистості розглядалися Грушевським та його прихильниками як необхідна у боротьбі за посаду президента ВУАН демонстрація незаперечних наукових заслуг та громадського авторитету історика.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5.